

ALEKSANDRA KUSZTAŁ

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

ORCID: 0000-0003-4530-7690

aleksandra.kusztal@ujk.edu.pl

**ROLA CZYNNIKA RELIGIJNEGO
W KONFLIKCIE ROSYJSKO-UKRAIŃSKIM
PRZED ROKIEM 2022
Z PERSPEKTYWY STOSUNKÓW
MIĘDZY KOŚCIOŁEM PRAWOSŁAWNYM UKRAINY
I UKRAIŃSKIM KOŚCIOŁEM PRAWOSŁAWNYM
PATRIARCHATU MOSKIEWSKIEGO**

**The Role of the Religious Factor in the Russia-Ukraine Conflict before
2022 from the Perspective of Relations between
the Orthodox Church of Ukraine and the Ukrainian Orthodox Church
of the Moscow Patriarchate**

This article aims to verify the hypothesis on the influence and significance of the religious factor in the Russia-Ukraine conflict from the perspective of relations between the main Orthodox churches in Ukraine: the Orthodox Church of Ukraine (OCU) and the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (UOC-MP). Considering the quantitative indicators, Ukraine is not a country particularly predestined to be a party to a religious conflict – be it an objective or an identity type. At the same time, social behaviour indicates an increase in religiously motivated social hostility, the further escalation of which is highly probable due to the Russian aggression on Ukraine. Believers from both Churches indicated non-religious and non-ethnic issues as the main causes of the conflict between the Orthodox churches. The purely political nature of the conflict between the churches was emphasised, reflecting the political and military conflict between the Russian Federation and Ukraine. To sum up, based on the research results, in quantitative and qualitative terms, the religious factor was a current and

significant, but not the leading, conflict factor in the Russia–Ukraine war in 2021 from the perspective of religious relations in Ukraine. The UOC-PM is predestined to the role of a declining church, playing a progressively less important role in religious relations in Ukraine for political, identity and demographic reasons. At the same time, the OCU is undoubtedly destined – also under the conditions of the ongoing war – to play a leading role in the process of consolidating Ukrainian national and state identity.

Keywords: Eastern Orthodoxy, Orthodox Churches, Ukraine, Russian Federation, religious factor, religious conflict.

WSTĘP

W piśmiennictwie naukowym, jak i w publicystyce, pojawiają się analizy i opinie charakteryzujące agresję Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy w okresie 2014–2022 jako starcie o podłożu i charakterze religijnym¹. W problematykę tę wpisują się nie tylko relacje międzypaństwowe, ale także stosunki wyznaniowe między Kościołami prawosławnymi w Ukrainie². Chodzi tu przede wszystkim o Kościoły kojarzone ze zantagonizowanymi stronami, tj. Kościół Prawosławny Ukrainy (KPU) i Ukraiński Kościół Prawosławny w łączności z Patriarchatem Moskiewskim – UKP (PM). Świadomie pominięto przedstawicieli innych

¹ Zob. m.in.: W. Baluk, M. Doroshko, *The Role of the Russian Orthodox Church in the Context of the Russian-Ukrainian Armed Conflict*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2021, t. 56, nr 3, s. 121–140; M. Czajkowski, *Konflikt na Ukrainie jako huntingtonowskie zderzenie cywilizacji*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe” 2017, t. 15, nr 1–2, s. 116–131; L.N. Leustean, *Russia’s Invasion of Ukraine: The First Religious War in the 21st Century*, London School of Economics – Religion and Global Society Blog, 3.03.2022, <https://blogs.lse.ac.uk/religionglobalsociety/2022/03/russias-invasion-of-ukraine-the-first-religious-war-in-the-21st-century/> [dostęp 20.07.2022]; J. Nikołajew, *Konstytucyjne gwarancje wolności sumienia i religii a wprowadzenie stanu wojennego na Ukrainie w 2018 r.*, „Studia Prawnoustrojowe” 2019, nr 46, s. 291–306; F. O’Beara, *Russia’s War on Ukraine: The Religious Dimension*, European Parliament – European Parliamentary Research Service, PE 729.355 – April 2022, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/729355/EPRS_ATA\(2022\)729355_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/729355/EPRS_ATA(2022)729355_EN.pdf) [dostęp 20.07.2022]; F. O’Beara, *Russia’s War on Ukraine: The Kremlin’s Use of Religion as a Foreign Policy Instrument*, European Parliament – European Parliamentary Research Service, PE 729.430 – May 2022, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/729430/EPRS_ATA\(2022\)729430_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/729430/EPRS_ATA(2022)729430_EN.pdf) [dostęp 20.07.2022]; L. Tatarenko, *Instytucje religijne i polityka na Ukrainie: zagadnienie tożsamości w czasach wojny*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej – Yearbook of the Institute of East-Central Europe” 2017 (15), z. 1, s. 13–41.

² Szerzej na temat stosunków wyznaniowych po zimnej wojnie w Ukrainie i w Europie Środkowowschodniej, zob. m.in. I. Borowik, *Odbudowywanie pamięci. Przemiany religijne w Środkowowschodniej Europie po upadku komunizmu*, Nomos, Kraków 2000; A. Kozyrńska, *Pluralizm wyznaniowy a integracja narodu ukraińskiego po 1991 roku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2014; M. Wawrzonek, *Religion and Politics in Ukraine: The Orthodox and Greek Catholic Churches as Elements of Ukraine’s Political System*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2014.

wyznań i religii, gdyż mają oni relatywnie niewielki udział w strukturze wyznaniowej Ukrainy i nie są na płaszczyźnie symbolicznej tak silnie związani ze stronami konfliktu.

Celem niniejszego artykułu jest zweryfikowanie hipotezy o konfliktogennej roli czynnika religijnego w ujęciu jakościowym w konflikcie rosyjsko-ukraińskim, z perspektywy stosunków między głównymi Kościołami prawosławnymi w Ukrainie, w okresie poprzedzającym eskalację rosyjskiej agresji w lutym 2022 r. Chodzi o podjęcie próby zweryfikowania, na ile czynnik religijny faktycznie wpłynął na genezę i eskalację konfliktu, a na ile służył jedynie kreowaniu jego obrazu jako starcia o podłożu i charakterze religijnym, z perspektywy relacji pomiędzy głównymi Kościołami prawosławnymi w Ukrainie.

Przyjęcie takiej ramy czasowej wynika z tego, że wyniki badań prowadzonych w czasie aktywnych działań wojennych, trwających od lutego 2022 r., w dużym stopniu zniekształcone są oddziaływaniem czynnika emocjonalnego, propagandowego i niedoskonałą formą (głównie sondaże telefoniczne), a przede wszystkim cechuje je doraźność związana z aktualnym stanem działań wojennych. Zatem ryzykowane byłoby określanie rzeczywistych i trwałych tendencji lub faktycznych zmian w omawianej dziedzinie wyłącznie na ich podstawie. Czy przebieg konfliktu w okresie następującym po 24 lutego 2022 r. wywołał trwale zmiany w omawianym obszarze, będzie można stwierdzić z perspektywy czasu lub po zawieszeniu/zakończeniu działań wojennych. Tymczasem badania, na których opiera się wywód, obejmujące okres 2000–2021, umożliwiły identyfikację długofalowych zmian i ukonstytuowanie się względnie stabilnych cech występujących w strukturze wyznaniowej i przynależności religijnej w Ukrainie, w okresie poprzedzającym eskalację konfliktu w roku 2022.

Wskazać można dwa pytania badawcze służące weryfikacji sformułowanej powyżej hipotezy. Po pierwsze, jak w roku 2021 kształtowały się stosunki wyznaniowe we współczesnej Ukrainie, ze szczególnym uwzględnieniem Kościołów prawosławnych. Po drugie, jak kształtował się w przypadku Ukrainy czynnik religijny w ujęciu jakościowym jako ewentualny czynnik konfliktogeny, w sferze odczuć i poglądów wiernych Kościołów prawosławnych w Ukrainie w roku 2021.

Analiza oparta została na modelu analityczno-empirycznym, z wykorzystaniem założeń teorii konstruktywistycznej. W odniesieniu do czynnika religijnego właśnie to podejście teoretyczne – zdaniem między innymi Radosława Zenderowskiego – umożliwia włączenie komponentu religijnego w proces postępowania analitycznego z zakresu

stosunków międzynarodowych³. Jak podkreśla Zenderowski: „Teoria konstruktywistyczna, jako przykład teorii niematerialistycznej, w której podkreśla się znaczenie takich czynników stosunków międzynarodowych, jak normy, wartości, przekonania, tożsamość itp., powinna z oczywistych względów wykazywać zainteresowanie religią”⁴.

Jeśli chodzi o metody badawcze wykorzystane w postępowaniu analitycznym, to główną rolę odegrały metody jakościowe, na czele z analizą treści i obserwacją pośrednią, obejmującą dane ze źródeł pierwotnych i wtórnych, takich jak: akty prawne, druki zwarte, materiały prasowe, raporty. Świadome ograniczenie źródeł ukraińskich i rosyjskich jest zamierzonym zabiegiem, mającym na celu zachowanie obiektywizmu w warunkach konfrontacji propagandowej obu stron konfliktu.

STRUKTURA I CHARAKTER STOSUNKÓW WYZNANIOWYCH W UKRAINIE

Podejmując rozważania nad strukturą wyznaniową Ukrainy, należy wskazać przede wszystkim, że na podstawie wydanego w 2021 r. raportu Ukraińskiego Centrum Badań Ekonomicznych i Politycznych im. Ołeksandra Razumkowa: *Specifics of Religious and Church Self-Determination of Citizens of Ukraine: Trends 2000–2021*, w latach 2000–2021, społeczeństwo ukraińskie deklarowało wysoki poziom religijności⁵. Odsetek ankietowanych deklarujących się jako osoby wierzące wzrósł z 58% w 2000 r. do 71% pod koniec 2010 r. W latach 2010–2020 udział osób wierzących wśród dorosłych Ukraińców wynosił średnio ok. 70%. Jednocześnie badanie z 2014 r. wykazało wzrost liczby wierzących z 67% w poprzedzającym rosyjską agresję roku 2013 do 76%. Wzrost taki można uznać za typowy dla społeczeństwa pozostającego w sytuacji przewlekłego stresu, w tym wypadku związanego z faktem agresji ze strony Federacji Rosyjskiej. Wartość ta pozostaje najwyższym odnotowanym wynikiem w całym okresie ob-

³ R. Zenderowski, *Religia w teorii stosunków międzynarodowych*, w: *Religia i polityka*, red. P. Burgoński, M. Gierycz, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2014, s. 568–569. Zob. także J. Snyder, *Introduction*, w: *Religion and International Relations Theory*, red. idem, Columbia University Press, New York 2011, s. 14–16.

⁴ R. Zenderowski, *Religia w teorii...*, s. 568.

⁵ Razumkov Centre, *Specifics of Religious and Church Self-Determination of Citizens of Ukraine: Trends 2000–2021 (Information Materials)*, Kyiv 2021. Zob. także M. Przciszewski, *O roli Kościołów w życiu Ukraińców*, eKAI 14.05.2022, <https://www.ekai.pl/o-rolu-kosciolow-w-w-zyciu-ukraincow/> [dostęp 3.07.2022].

serwacji i z czasem zmalała, by w roku 2021 wynieść 68%. W 2021 r. najmniej osób wierzących było wśród ankietowanych w wieku 18–24 lata – 48%, ale ich udział wzrastał wraz z wiekiem badanych i sięgał 75% wśród osób w wieku 60 lat i starszych. Ponadto liczba osób wierzących jest wyższa wśród kobiet niż mężczyzn (odpowiednio 75% i 59%), wśród mieszkańców wsi w porównaniu z mieszkańcami miast (odpowiednio 75% i 64%) oraz u osób z niższym poziomem wykształcenia wobec grupy z wykształceniem wyższym (71% wśród respondentów z niepełnym lub pełnym wykształceniem średnim, 63% wśród osób z niepełnym wykształceniem wyższym lub wyższym). Mieszkańcy zachodnich regionów Ukrainy deklarowali najwyższy poziom religijności – 87%. Najniższe wartości wykazywała populacja w południowych i wschodnich regionach państwa – 59%. Choć i na tych obszarach, w porównaniu z rokiem 2000, odsetek osób, które uważają się za wierzące, wzrósł, osiągając wskaźniki bliskie regionom centralnym⁶.

Jednocześnie z analizy danych zawartych w *World Values Survey Wave 7* (2017–2022) wynika, że jeśli chodzi o wagę religii w życiu Ukraińców, jest to czynnik istotny, ale nie wiodący. Jako bardzo ważną religię w swoim życiu wskazało 22% badanych, 40% uznało, że jest ona w ich życiu raczej ważna, 17,1% – raczej nieważna i 13,9% – nieważna w ogóle. Brak zdania w tej sprawie (odpowiedź: „nie wiem”) wyraziło 5,7% badanych, odmówiło odpowiedzi 1,2%⁷.

Jeśli chodzi o strukturę wyznaniową Ukrainy, to nie ulega wątpliwości, że wiodącą religią w tym państwie pozostaje chrześcijaństwo wschodnie, z dominującą rolą prawosławia, drugą zaś co do liczby wyznawców denominacją jest grekokatolicyzm. Uwagę zwraca także stosunkowo wysoki odsetek osób niedeklarujących żadnej przynależności religijnej. Ogólną strukturę wyznaniową Ukrainy ilustruje tabela 1.

Warto zaznaczyć, że wiodące pod względem liczby wiernych wyznanie, tj. prawosławie, przeważa w regionach centralnych – 66,6%, wschodnich – 61,4% oraz południowych – 61,3% Ukrainy, z niższym odsetkiem wyznawców w regionach zachodnich – 45,0%⁸.

⁶ Wszystkie dane zawarte w tym akapicie na podstawie: Razumkov Centre, *Specifics of Religious...*, s. 3–6.

⁷ World Values Survey, *World Values Survey Wave 7 2017–2022*, s. 131, <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp> [dostęp 20.07.2022].

⁸ Razumkov Centre, *Specifics of Religious...*, s. 40.

TABELA 1
Struktura wyznaniowa Ukrainy w 2021 r.

Identyfikacja religijna	% respondentów ogółem
Prawosławie	60,0
Katolicyzm grecki	8,8
Chrześcijaństwo (odpowiedzi: „Jestem po prostu chrześcijaninem”)	8,5
Kościoły protestanckie i ewangelikalne	1,5
Katolicyzm rzymski	0,8
Islam	0,2
Kulty pogańskie	0,2
Judaizm	0,1
Buddyzm	0,1
Hinduizm	0,0
Inne	0,4
Brak przynależności religijnej	18,8
Brak odpowiedzi	0,4

Źródło: Razumkov Centre, *Specifics of Religious...*, s. 39.

Przynależność instytucjonalna ukraińskich wyznawców prawosławia do konkretnych Kościołów jest kwestią złożoną, będącą efektem skomplikowanych procesów historycznych, politycznych i demograficznych, niemniej należy ją tu krótko przybliżyć.

Ukraiński Kościół Prawosławny (Patriarchatu Moskiewskiego; UKP (PM)), do niedawna jedyny prawosławny Kościół kanoniczny w Ukrainie, ustanowiony został w 1990 r., na podstawie decyzji Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (RKP). Decyzja synodu, przekształcała dotychczasowy egzarchat ukraiński w nową strukturę, pozbawioną pełnej autokefalii, korzystającą jednak z szerokiej autonomii, pod jurysdykcją Patriarchatu Moskiewskiego. Zgodnie z decyzjami synodu metropolitę kijowskiego wybierać mieli biskupi lokalni, przy akceptacji patriarchy moskiewskiego. Oficjalna nazwa: Ukraiński Kościół Prawosławny, ukrywała fakt zależności od Patriarchatu Moskiewskiego, a pozycję Kościoła wzmacniał fakt, że jako następca prawny egzarchatu i jedyny ukraiński prawosławny Kościół kanoniczny uznawany był za takowy przez władze państwowe oraz światową wspólnotę prawosławną⁹. W roku 1992 Kościół ten doświadczył poważnego kryzysu na

⁹ A. Szeptycki, *Podziały religijne na Ukrainie*, w: *Religia w stosunkach międzynarodowych*, red. A.M. Solorz, H. Schreiber, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012, s. 216.

skutek secesji grupy hierarchów, duchowieństwa, a także wiernych, którzy pod wodzą dotychczasowego metropolity Kościoła, Filareta (Denysenko, ur. 1929), podjęli próbę utworzenia Kościoła prawosławnego, niezależnego od RKP. Mimo tego kryzysu UKP (PM) zachowywał silną pozycję w niepodległej Ukrainie, choć był także krytykowany przez zwolenników niezależności państwa ukraińskiego i jego uwolnienia się spod wpływów rosyjskich¹⁰. Ponieważ w Ukrainie kwestie wyznaniowe silnie wiążą się z zagadnieniem bezpieczeństwa państwa, szczególnie niepokój budziło, cytując za Tomaszem Szyszlakiem: „administracyjne podporządkowanie ukraińskich organizacji religijnych ośrodkom zagranicznym lub bliskie kontakty z nimi, a także pośrednia zależność od polityki obcych państw [...] negatywny stosunek UKP do idei budowy państwa narodowego, pozytywny do prorosyjskiego separatyzmu na wschodzie kraju oraz współpracy z określonymi ugrupowaniami politycznymi i politykami. Szeregi hierarchów i duchowieństwa tegoż Kościoła penetrowane są przez rosyjskie służby specjalne”¹¹. Co więcej, począwszy od rosyjskiej agresji na Krym i Donbas w roku 2014, Kościół ten zmagają się z poważnymi oskarżeniami o nielojalność wobec państwa ukraińskiego, propagandowe wspieranie agresora, a nawet czynny współudział w działaniach militarnych Federacji Rosyjskiej¹². Zwierzchnikiem UKP (PM) w Ukrainie, pozostaje metropolita kijowski i całej Ukrainy Onufry (Berezowski, ur. 1944), którego postawa polityczna postrzegana bywa jako umiarkowanie prorosyjska i kojarzona z ogólnie krytycznym stanowiskiem wobec agresji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę¹³.

Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Kijowskiego UKP PK, powstał w roku 1992, między innymi na skutek wspomnianej secesji z UKP (PM) metropolity kijowskiego Filareta. Podobnie jak

¹⁰ K. Jarzyńska, *Ukraińska gra patriarchy Cyryla*, „Komentarze OSW – Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia” 2014, nr 144, s. 1–4.

¹¹ T. Szyszlak, *Wpływ sekurytyzacji Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego w jedności z Patriarchatem Moskiewskim na zmiany w ustawodawstwie wyznaniowym Ukrainy po 2013 r.*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2021, t. 24, s. 431.

¹² Warto dodać, że na podstawie tych oskarżeń, po kolejnej fazie agresji rosyjskiej, podjętej w lutym 2022 r., wszczęto działania zmierzające do delegalizacji UKP (PM). W marcu 2022 r. do Rady Najwyższej Ukrainy wpłynęły dwa projekty ustaw, zakładające wprowadzenie zakazu działalności UKP (PM) i konfiskatę jego mienia. W. Baluk, M. Doroshko, *The Role of the Russian Orthodox Church...*, s. 134.

¹³ Zob. J. Borkowicz, *Rosyjska Cerkiew stopnieje. To nie są tylko pobożne życzenia*, „Rzeczpospolita”, 4.03.2022, <https://www.rp.pl/plus-minus/art35800531-rosyjska-cerkiew-stopnieje-to-nie-sa-tylko-pobozne-zyczenia> [dostęp 11.07.2022]; K. Jarzyńska, *Ukraińska gra...*, s. 2–3; *Metropolita Onufry: Ta wojna jest bratobójcza*, „Więź”, 24.02.2022, <https://wiesz.pl/2022/02/24/metropolita-onufry-ta-wojna-jest-bratobojcza/> [dostęp 14.07.2022]; J. Rogoża, *Ucieczka do przodu...*

wielu innych ukraińskich hierarchów prawosławnych nie był on usatysfakcjonowany ograniczoną autonomią Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego w łączności z Patriarchatem Moskiewskim. Metropolita Filaret był zwolennikiem uniezależnienia się od Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego oraz stworzenia nowej, w pełni niezależnej, prawosławnej ukraińskiej struktury kościelnej¹⁴. W dążeniach tych UKP PK wspierany był przez przedwojenny Ukraiński Autokefaliczny Kościół Prawosławny – UAKP¹⁵. Co interesujące, UKP PK pozostawał od momentu swego powstania w bardzo silnym związku z osobą i ambicjami (także politycznymi) swego współzałożyciela, metropolity Filareta. Cytując za Andrzejem Szeptyckim: „ów hierarcha był w okresie ZSRR wybijającym się hierarchą Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego z perspektywami na objęcie patriarszego tronu. Gdy to się nie udało, postanowił stanąć na czele Kościoła ukraińskiego”¹⁶. Warto także podkreślić, że ambicje Filareta zbieżne były z dążeniami tej części elit politycznych niepodległej Ukrainy, które sprzyjały utworzeniu ukraińskiego Kościoła prawosławnego. Obawiano się, jak wskazuje Anna Kozyrśka: „niekorzystnego wpływu, który mógł wywierać na miliony obywateli ukraińskich moskiewski ośrodek duchowy, nieprzychylny sprawie ukraińskiej. Zależność kościelną Ukrainy traktowano nawet jako zagrożenie dla młodej państwowości ukraińskiej”¹⁷.

Od momentu powstania niezależnego państwa ukraińskiego po upadku ZSRR poparcie dla wiodących Kościołów miało bardzo silne konotacje polityczne, zwłaszcza w związku z prezydenckim ośrodkiem władzy w Ukrainie. W okresie prezydentur Leonida Krawczu-

¹⁴ A. Szeptycki, *Podziały religijne...*, s. 216–217.

¹⁵ Na odrodzenie UAKP wpłynęły czynniki wewnątrzukraińskie. Kościół ten pod koniec istnienia ZSRR był postrzegany przez władze jako realna alternatywa dla Ukraińskiego Kościoła Grekokatolickiego i wręcz faworyzowany na terenie Galicji, a na terenach zamieszkałych przez ludność prawosławną był poddawany presji. K. Jarzyńska, *Ukraińska gra...*, s. 2; T.A. Olszański, *Niepodległe państwo potrzebuje niepodległego Kościoła. Walka o samodzielność kanoniczną ukraińskiego prawosławia*, „Komentarze OSW – Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia” 2018, nr 272, s. 1–2. Zob. także *idem*, *Historyczne zjednoczenie Kościołów prawosławnych Ukrainy*, „Komentarze OSW – Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia” 2018, nr 289, s. 1–6.

¹⁶ A. Szeptycki, *Podziały religijne...*, s. 217. Szerzej o poglądach metropolity Filareta na stosunki wyznaniowe w Ukrainie i stosunki z Federacją Rosyjską, zob. *Patriarcha Filaret w Brukseli: Rosja może rozpetać III wojnę światową*, *Kresy* 24.pl, 22.04.2015, <https://kresy24.pl/patriarcha-filaret-w-brukseli-rosja-moze-rozpetac-iii-wojne-swiatowa/> [dostęp 13.07.2022]; A. Krzemiński, A. Szostkiewicz, *Aby to się więcej nie powtórzyło*, „Polityka” 2016, nr 43, s. 49; *Filaret: Ukraina pokona Rosję, jak Dawid Goliata*, *Vatican News*, 17.05.2022, <https://www.vaticannews.va/pl/kosciol/news/2022-05/filaret-ukraina-pokona-rosje-jak-dawid-goliata.html> [dostęp 11.07.2022].

¹⁷ A. Kozyrśka, *Pluralizm wyznaniowy...*, s. 321.

ka, Leonida Kuczmy i Wiktora Janukowycza to UKP (PM) cieszył się mniej lub bardziej formalnym, lecz widocznym poparciem państwa¹⁸. Prezydent Wiktor Juszczenko natomiast wspierał UKP PK i – bezskutecznie – usiłował doprowadzić do uznania go przez Patriarchat Ekumeniczny Konstantynopola za Kościół kanoniczny¹⁹. Do idei tej powrócił Petro Poroszenko w okresie ubiegania się o powtórna kadencję prezydencką. Cytując za Tadeuszem Olszańskim: „Powstanie Patriarchatu Kijowskiego, uznanego przez świat prawosławny (oprócz Moskwy i jej satelitów) za prawomocny kanonicznie, byłoby [...] sukcesem”²⁰.

W sprzyjających okolicznościach politycznych UKP PK oraz UAKP podjęły decyzję o zwróceniu się do Ekumenicznego Patriarchatu Konstantynopola z prośbą o przyznanie ukraińskiemu Kościołowi prawosławnemu pełnej autokefalii. Prośba ta w kwietniu 2018 r. uzyskała oficjalne poparcie prezydenta Petra Poroszenki oraz na jego wniosek Rady Najwyższej Ukrainy²¹. Strategiczne znaczenie decyzji o zjednoczeniu i niezależności kanonicznej ukraińskiego prawosławia wydawało się oczywiste. Jak wskazuje Tadeusz Olszański, UKP (PM), jako jedyny dotychczas Kościół kanoniczny w Ukrainie, był: „kanałem politycznych i kulturowych wpływów Rosji, duża część jego kleru i laikatu kwestionuje wręcz odrębność kultury, języka i narodu ukraińskiego. Zatem ograniczenie jego wpływów jest ważnym elementem budowy tożsamości państwowej i narodowej, której podstawą jest odwrócenie się od Moskwy pod każdym możliwym względem. Wciąż funkcjonuje też przekonanie, że »niepodległy« [...] Kościół jest ważnym atrybutem suwerenności politycznej i cywilizacyjnej”²². Także społeczny stosunek do zjednoczenia i uniezależnienia się ukraińskiego prawosławia pozostawał nie bez znaczenia. W stosownych sondażach za taką inicjatywą opowiedziało się 50% wszystkich respondentów (bez względu na deklarowane wyznanie): „27% za skupieniem się prawosławnych w Patriarchacie Kijowskim, a 23% – za powołaniem zjednoczonego Kościoła. Za pozostaniem pod egidą Moskwy opowiedziało się ledwie 9% respondentów”²³.

¹⁸ M. Strutyński, *Stosunki między państwem a związkami wyznaniowymi w niepodległej Ukrainie (1991–2013)*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2014, t. 17, s. 260–261.

¹⁹ T.A. Olszański, *Niepodległe państwo...*, s. 2.

²⁰ *Ibidem*, s. 4.

²¹ *Ibidem*, s. 1.

²² *Ibidem*, s. 3.

²³ *Ibidem*, s. 2.

Oczywiście te próby uzyskania autokefalii wywołały zdecydowany sprzeciw Patriarchatu Moskiewskiego, którego patriarcha Cyryl w liście do patriarchy ekumenicznego Konstantynopola Bartłomieja I, nie zawahał się określić niekanonicznych Kościołów ukraińskich mianem „odszczepieńców”, cały proces ich starań o samodzielność kanoniczną, określił zaś mianem „politycznej awantury”²⁴.

Ostatecznie, w październiku 2018 r. decyzją Synodu Patriarchatu Ekumenicznego Konstantynopola potwierdzono kanoniczność ukraińskich Kościołów prawosławnych. Co więcej, synod wskazał, „że patriarchowie Moskwy w XVII w. bezprawnie włączyli w obszar swej jurysdykcji (terytorium kanonicznego) prawosławną metropolię kijowską. Oznacza to, że w świetle prawa kanonicznego nieprzerwanie znajdowała się ona w jurysdykcji Konstantynopola”²⁵. W efekcie tej decyzji zapowiedziano sobór zjednoczeniowy prawosławnych Kościołów ukraińskich i nadanie pełnej autokefalii, nowemu, zjednoczonemu Kościołowi: Kościołowi Prawosławnemu Ukrainy (KPU).

Sobór zjednoczeniowy odbył się w grudniu 2018 r., kiedy to zaakceptowano nadany przez Konstantynopol statut nowego Kościoła i wybrano jego zwierzchnika – metropolitę Epifaniusza (Dumenko, ur. 1979), wywodzącego się z UKP PK. To on 6 stycznia 2019 r. odebrał w Konstantynopolu *tomos*, nadający metropolii kijowskiej autokefalię²⁶. Jednakże, mimo dopełnienia formalnych starań o uniezależnienie ukraińskiego Kościoła prawosławnego od Patriarchatu

²⁴ B. Bodalska, *Tomos dla Cerkwi Prawosławnej Ukrainy*, Euractiv.pl, 7.01.2019, <https://www.euractiv.pl/section/polityka-zagraniczna-ue/news/tomos-dla-cerkwi-prawoslawnej-ukrainy/> [dostęp 3.07.2022].

²⁵ T.A. Olszański, *Konstantynopol: autokefalia dla Ukrainy*, Ośrodek Studiów Wschodnich – Analizy, 12.10.2018, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2018-10-12/uznanie-przez-patriarchat-ekumeniczny-niezaleznosci-prawoslawnej> [dostęp 20.07.2022].

²⁶ Szerzej o poglądach metropolity Epifaniusza na temat stosunków z UKP (PM) oraz agresji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę: *Ideologia „rosyjskiego miru” jest tym samym, co ideologia nazizmu*, ekumenizm.wiara.pl, 4.04.2022, <https://ekumenizm.wiara.pl/doc/7446988.Ideologia-rosyjskiego-miru-jest-tym-samym-co-ideologia-nazizmu> [dostęp 20.07.2022]; A. Kielar, *Zwierzchnik ukraińskiej Cerkwi Epifaniusz: Rosja dokonuje ludobójstwa, kontynuuje zbrodnie stalinowskie*, „Polska Times”, 3.04.2022, <https://polskatimes.pl/zwierzchnik-ukrainskiej-cerkwi-epifaniusz-rosja-dokonuje-ludobojstwa-kontynuuje-zbrodnie-stalinowskie/ar/c1-16205831> [dostęp 13.07.2022]; M. Krzysztofiak, *Metropolita Epifaniusz do Rosjan: nie będzie dla was miłosierdzia!*, Vatican News, 11.03.2022, <https://www.vaticannews.va/pl/swiat/news/2022-03/metropolita-epifaniusz-do-rosjan-nie-będzie-dla-was-milosierdzi.html> [dostęp 13.07.2022]; *idem*, *Epifaniusz: nie stawiamy warunków, by się zjednoczyć*, Vatican News, 18.04.2022, <https://www.vaticannews.va/pl/kosciol/news/2022-04/epifaniusz-nie-stawiamy-warunkow-by-sie-zjednoczyc.html> [dostęp 13.07.2022]; W. Stelmach, *Metropolita Epifaniusz: Zabijać wroga, broniąc ojczyzny, to nie grzech*, RMF24.pl, 15.03.2022, https://www.rmf24.pl/raporty/raport-wojna-z-rosja/news-metropolita-epifaniusz-zabijac-wroga-broniac-ojczyzny-to-nie,nld,5894228#crp_state=1 [dostęp 11.07.2022].

Moskiewskiego, dzieło zjednoczenia okazało się trudne do przeprowadzenia. Metropolita Onufry, zwierzchnik UKP (PM), podobnie jak cały Rosyjski Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego nie podporządkował się decyzji Patriarchatu Ekumenicznego Konstantynopola²⁷. Patriarchat Moskiewski nie uznał Kościoła Prawosławnego Ukrainy za Kościół kanoniczny, a aktywne podporządkowywanie parafii moskiewskiego patriarchatu nowo utworzonemu ukraińskiemu Kościołowi prawosławnemu postępowało w zróżnicowanym tempie w poszczególnych regionach Ukrainy²⁸.

Jednocześnie, krótko po sukcesach, jakimi były sobór zjednoczeniowy i uzyskanie *tomosu* o autokefalii, Filaret, metropolita UKP PK – jednego z wnioskodawców i filarów utworzenia Kościoła Prawosławnego Ukrainy, oznajmił w czerwcu 2019 r., że treści *tomosu* nie uznaje. Chodziło zwłaszcza o zapisy dokumentu, które dotyczyły podporządkowania zagranicznych parafii Kościoła patriarchatowi w Konstantynopolu oraz zgody na rozstrzyganie wszelkich sporów wewnętrznych wyłącznie w porozumieniu z tymże. Co za tym idzie, metropolita Filaret obwieścił wznowienie niezależnej działalności UKP PK, skutkiem czego w lutym 2020 r., w związku z naruszaniem porządku kanonicznego i statutowego Kościoła Prawosławnego Ukrainy, został pozbawiony członkostwa w jego Świętym Synodzie²⁹.

Obecną strukturę instytucjonalną prawosławia w Ukrainie, będącą pochodną powyższych wydarzeń obrazuje tabela 2. Uwzględniono w niej deklarowaną przynależność do poszczególnych Kościołów prawosławnych, przez osoby identyfikujące się z prawosławiem na obszarze Ukrainy w roku 2018, tj. przed podjęciem starań o zjednoczenie Kościołów prawosławnych, oraz w roku 2021, tj. po soborze zjednoczeniowym, otrzymaniu *tomosu* o autokefalii KPU i po drugiej secesji UKP PK pod wodzą metropolity Filareta. Tabela obrazuje także deklarowaną przynależność instytucjonalną do Kościołów prawosławnych w Ukrainie w roku 2021, z podziałem na regiony.

²⁷ B. Bodalska, *Tomos dla Cerkwi...*

²⁸ R. Romantsov, *Tomos dla Ukrainy – konsolidacja czy podział społeczeństwa?*, „Komentarze. Instytut Europy Środkowej” 2019, nr 6, s. 2.

²⁹ M. Synak, *Czołg w składzie porcelany*, Wiadomości.Cerkiew.pl, 10.04.2022, https://wiadomosci.cerkiew.pl/news.php?id_n=4502 [dostęp 3.07.2022].

TABELA 2
 Deklarowana przynależność instytucjonalna
 do Kościołów prawosławnych w Ukrainie wśród respondentów
 uważających się za prawosławnych w latach 2018 i 2021

Nazwa Kościoła i jego lider	(%) wśród respondentów uważających się za prawosławnych		Ukraina Zachodnia 2021 r. (%)	Ukraina Centralna 2021 r. (%)	Ukraina Południowa 2021 r. (%)	Ukraina Wschodnia 2021 r. (%)
	2018 r.	2021 r.				
Kościół Prawosławny Ukrainy (KPU) Metropolita Epifaniusz	-	40,6	54,8	45,3	24,3	31,6
Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego (UKP PM) Metropolita Onufry	19,1	20,1	22,6	16,4	19,7	24,3
Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Kijowskiego (UKP PK) Metropolita Filaret	42,6	4,5	3,2	6,1	6,6	2,1
Po prostu: prawosławny (ang. I am simply Orthodox)	34,8	33,0	18,0	31,3	44,1	40,1

Źródło: Razumkov Centre, *Specifics of Religious...*, s. 45.

Jeśli chodzi o dwa główne Kościoły prawosławne w Ukrainie, to warto uzupełnić powyżej zobrazowaną strukturę danymi dotyczącymi rozkładu płci i wieku wiernych. W przypadku KPU kobiety stanowią 56,4% wiernych, mężczyźni zaś 43,6%. Struktura wieku kształtowała się następująco: 18–29 lat – 15,5%; 30–39 lat – 17,7%; 40–49 lat – 19,9%; 50–59 lat – 16,3%; 60 lat i więcej – 30,3%. W przypadku UKP (PM) kobiety stanowią 68,0% wiernych, mężczyźni zaś 32,65%. Struktura wieku kształtowała się następująco: 18–29 lat – 6,6%; 30–39 lat – 16,5%; 40–49 lat 13,2%; 50–59 lat – 24,7%; 60 lat i więcej – 39,1%³⁰. Zatem struktura wieku, w korzystniejszej sytuacji stawia Kościół Prawosławny Ukrainy, w przypadku UKP (PM) bowiem ponad 60% jego wiernych to osoby powyżej 50. roku życia.

³⁰ Razumkov Centre, *Specifics of Religious...*, s. 47.

CZYNNIK RELIGIJNY W KONFLIKCIE W UJĘCIU JAKOŚCIOWYM

Odnosząc się do znaczenia czynnika religijnego w ujęciu jakościowym dla konfliktu rosyjsko-ukraińskiego, w okresie poprzedzającym jego eskalację w roku 2022, należy przeanalizować odczucia i poglądy wiernych Kościołów prawosławnych, kojarzonych ze skonfliktowanymi stronami, tj. KPU i UKP (PM), w roku 2021³¹.

Na wstępie jednak należy podkreślić, że pomiędzy tymi Kościołami prawosławnymi w Ukrainie nie zachodzi spór *stricte* doktrynalny. Co więcej, około jednej trzeciej wyznawców prawosławia w Ukrainie identyfikuje się jako „po prostu prawosławni”. Sugeruje to, że nie postrzegają oni konkretnej przynależności do określonego Kościoła jako konkurencyjnej lub wykluczającej wobec podstawowej tożsamości wyznaniowej, opartej na wspólnej dla omawianych Kościołów, prawosławnej doktrynie religijnej. Jak wskazuje Laurent Tatarenko: „główne Kościoły obrządku wschodniego są związane z tą samą wspólnotą narodową i odwołują się do tego samego dziedzictwa kanonicznego i historycznego, pochodzącego ze średniowiecznej metropolii Kijowa”³².

Istotna przesłanka polityczna rosyjskiej agresji na Ukrainę, tj. realizacja idei „rosyjskiego świata” (ros. *Ruskij Mir*), propagowana jest w Ukrainie przez grupę hierarchów i lokalnego duchowieństwa UKP (PM), a częściowo akceptowana także przez jego wiernych. Istnieje jednak rozbieżność w interpretacji koncepcji „rosyjskiego świata”, w ujęciu doktryny religijnej i geopolitycznej. Dla prawosławia koncepcja ta ma oparcie w kanonicznym założeniu, że wszyscy wierni należący do Kościoła prawosławnego są duchowo zjednoczeni w ramach jednego „ludu prawosławnego” – niezależnie od kwestii etnicznych czy językowych. Przy czym w przypadku interpretacji omawianej doktryny przez Patriarchat Moskiewski pod pojęciem „rosyjskiego świata” rozumiana jest również określona przestrzeń geograficzna obejmująca między innymi Rosję, Ukrainę i Białoruś. Propagowanie tej koncepcji przez Patriarchat Moskiewski realizowane było dotychczas w Ukrainie

³¹ Dla określenia wagi czynnika religijnego w ujęciu ilościowym dla omawianego konfliktu zob. Pew Research Center, *Global Religious Diversity*, <https://www.pewresearch.org/religion/2014/04/04/global-religious-diversity/> [dostęp 15.07.2022]; Pew Research Center, *Global Uptick in Government Restriction on Religion in 2016*, <https://www.pewresearch.org/religion/2018/06/21/global-uptick-in-government-restrictions-on-religion-in-2016/> [dostęp 15.07.2022]; I. Svensson, D. Nilsson, *Disputes over the Divine: Introducing the Religion and Armed Conflict (RELAC) Data, 1975 to 2015*, „Journal of Conflict Resolution” 2018, t. 62, nr 5, s. 1127–1148.

³² L. Tatarenko, *Instytucje religijne i polityka na Ukrainie...*, s. 14, 18.

w różnych formach. Odbywało się ono chociażby poprzez afirmację wspólnej tożsamości prawosławnej, apele o jedność prawosławia oraz propagowanie tradycyjnych wartości, osadzonych w głęboko negatywnym stosunku do zjawisk, takich jak: zmiany ról społecznych i kulturowych kobiet i mężczyzn, zmiany modelu rodziny, stosunek do osób homoseksualnych i homoseksualności³³. Jednocześnie działania te przyjmowały postać indoktrynacji, mającej na celu propagowanie rosyjskiego imperializmu³⁴. W ujęciu politycznym idea „rosyjskiego świata” to przede wszystkim koncepcja geopolityczna, mająca na celu uzasadnienie rosyjskiej ideologii państwowej oraz założeń polityki zagranicznej. Jak zauważa Katarzyna Jarzyńska: „Władimir Putin zaadaptował głoszoną przez Cerkiew koncepcję »Rosyjskiego Świata« [...] rozszerzył interpretację tej idei zgodnie ze swoimi aspiracjami politycznymi [...]. Poza postulatem jedności »narodu prawosławnego«, włączył w ideę »Rosyjskiego Świata« hasła dotyczące odrębności cywilizacji rosyjskiej, wspólnego dziedzictwa historycznego, kulturowego i językowego mieszkańców tego obszaru oraz hasła antyzachodnie”³⁵. Ogólny stosunek wiernych prawosławnych w Ukrainie do tej kwestii w okresie przed rozpoczęciem rosyjskiej agresji na Ukrainę w roku 2014 obrazuje tabela 3. Jak wykazały badania, prawosławna wspólnota w Ukrainie, jeszcze przed rozpoczęciem rosyjskiej agresji, bo w roku 2013, dostrzegła ten dwoisty charakter idei „rosyjskiego świata” i w zależności od kościelnej przynależności instytucjonalnej, diagnozy jej dotyczące były rozbieżne.

TABELA 3

Stosunek do idei „rosyjskiego świata” w zależności od kościelnej przynależności instytucjonalnej w 2013 r.

Deklarowana przynależność wyznaniowo-institutionalna	Doktryna „rosyjskiego świata” oznacza: duchowe zjednoczenie bratnich narodów rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego (%)	Doktryna „rosyjskiego świata” oznacza: restaurację Rosyjskiego Imperium (%)	Doktryna „rosyjskiego świata” oznacza: trudno powiedzieć (%)
UKP (PM)	70,9	15,1	14,0
UKP PK	20,0	69,5	10,5
Inni prawosławni	49,4	38,6	12,0

Źródło: M. Strutyński, *Stosunki między państwem...*, s. 268.

³³ K. Jarzyńska, *Ukraińska gra...*, s. 6.

³⁴ W. Baluk, M. Doroshko, *The Role of the Russian Orthodox Church...*, s. 135.

³⁵ K. Jarzyńska, *Ukraińska gra...*, s. 6–7.

Mimo powyższych rozbieżności nie sposób stwierdzić, że cała prawosławna wspólnota w Ukrainie odnosiła się do tej kwestii jako fundamentalnego założenia doktrynalnego, wokół interpretacji którego mogłoby dojść do rozłamu w obrębie ukraińskiego prawosławia. Podobnie nie można dowieść, że jest to zagadnienie, które mogłoby się stać zarzewiem wewnętrznego, religijnego konfliktu zbrojnego lub doprowadzić do wytworzenia się całkowicie odrębnej tożsamości prawosławnej w Ukrainie, a tym samym wygenerowania religijnego konfliktu tożsamościowego. Teza, wysuwana między innymi przez Luciana N. Leustean, mówiąca o tym, że spór wokół idei „rosyjskiego świata” pozwala interpretować agresję Federacji Rosyjskiej na Ukrainę w kategoriach „pierwszej wojny religijnej w XXI w.”, wydaje się przedwczesna³⁶. Podobnie jak teza, że konflikt ten może doprowadzić w przyszłości do kolejnego rozłamu w obrębie chrześcijaństwa, na skutek pojawienia się jego nowej gałęzi: wydzielonego z prawosławia „tradycjonalizmu chrześcijańskiego”, reprezentowanego przez RKP i te Kościoły, które popierają jego stanowisko wobec Ukrainy. W ten sposób Patriarchat Moskiewski zerwałby więzy z innymi Kościołami prawosławnymi, ustanawiając własne jurysdykcje kościelne na całym globie. Jednocześnie Kościół Prawosławny Ukrainy zastąpiłby rosyjską Cerkiew w świecie prawosławnym³⁷.

Tak formułowane tezy i postrzeganie agresji rosyjskiej wobec Ukrainy głównie w kontekście wojny religijnej, toczonej przez Federację Rosyjską w obronie tradycyjnej doktryny prawosławnej – i szerzej: chrześcijańskiej, znakomicie służą rosyjskiej propagandzie wojennej, jednak nie sprzyjają obiektywnej ocenie przyczyn konfliktu.

Jeśli chodzi o czynnik religijny w konflikcie, przed jego eskalacją w lutym 2022, w sferze odczuć i poglądów wiernych warto zwrócić uwagę na dwa elementy: znacznie religii w kontekście tożsamości narodowej i identyfikacji z państwem oraz stosunek wiernych do problemu konfliktów między omawianymi Kościołami. Główne orientacje tożsamościowe Ukraińców w sposób szczegółowy przedstawia tabela 4.

W opinii badanych identyfikowanie siebie jako osoby o tożsamości ukraińskiej nie musiało być związane z przynależnością do określonego wyznania lub Kościoła. Na pytanie w brzmieniu: „Czy konieczna jest przynależność do określonej religii lub Kościoła, aby uważać się za Ukraińca?” odpowiedzi „nie” udzieliło 79,6% badanych, przy czym w regionie Ukrainy południowej było to aż 88,8% (spośród osób

³⁶ L.N. Leustean, *Russia's Invasion of Ukraine...*

³⁷ *Ibidem*.

uwających się za Ukraińców)³⁸. Poglądu takiego nie zmienia osobista przynależność kościelna. Spośród członków KPU oraz UKP PM podobnej odpowiedzi udzieliło odpowiednio: 71,2% oraz 74,1% badanych³⁹. Z kolei wśród tych, którzy uważają się za Ukraińców i twierdzą, że konieczny jest tu związek z określoną przynależnością religijną lub kościelną, w odpowiedzi na pytanie: „Do którego Kościoła lub wyznania powinna należeć osoba, aby mogła uważać się za Ukraińca?”, najczęściej wskazywano Kościół Prawosławny Ukrainy – 36,6%. Co interesujące, druga co do wielkości liczba wskazań dotyczyła jednak „jakiegokolwiek Kościoła prawosławnego” – 24,1%. UKP PK wskazywało 12,2%, UKP PM zaś zaledwie 7,4% respondentów⁴⁰.

TABELA 4
Grupy społeczne, z którymi Ukraińcy identyfikują się
w pierwszej kolejności w 2021 r.

Grupa	Respondenci ogółem (%)	Wierni Kościoła Prawosławnego Ukrainy (%)	Wierni Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego (%)
Obywatele Ukrainy	68,2	80,1	59,3
Mieszkańcy mojego miasta/wioski	15,6	11,0	21,4
Mieszkańcy mojego regionu	8,1	4,5	11,1
Moja grupa zawodowa	1,3	0,4	0,4
Ludzie tej samej wiary co ja	2,7	2,0	6,2
Ludzie, którzy należą do tego samego Kościoła co ja	1,0	0,8	0,8
Inne	0,6	0,0	0,4
Trudno powiedzieć	2,5	1,2	0,4

Źródło: Razumkov Centre, *Specifics of Religious...*, s. 37.

Jednocześnie na pytanie o to, czy Kościół/religia powinna być zorientowana narodowościowo, w ogóle respondentów odpowiedzi „tak” udzieliło 39,2%, a odpowiedzi „nie” 44,5% badanych. Wśród członków

³⁸ Razumkov Centre, *Specifics of Religious...*, s. 36.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*.

KPU „tak” odpowiedziało 54,9%, podczas gdy wśród wiernych UKP (PM) odpowiedzi twierdzącej udzieliło 43,3%⁴¹. Jeśli chodzi o stosunek do idei ustanowienia Kościoła narodowego, poglądy wśród ogółu badanych kształtowały się następująco: za – 17,9%, przeciw – 58,3%, trudno powiedzieć – 23,8%. Przeciwno takiemu rozwiązaniu opowiedziało się też odpowiednio: 48,6% (za 29,1%, trudno powiedzieć 22,4%) członków KPU oraz 53,3% (za 25,4%, trudno powiedzieć 21,3%) wiernych UKP (PM)⁴².

Jako źródła niechęci dla takiego kroku łącznie ponad 85% badanych podawało dwa powody. Po pierwsze, Ukraina historycznie była krajem wielowyznaniowym i przyznanie pierwszeństwa jakimkolwiek Kościołowi spowodować może dodatkowe napięcia w stosunkach międzykościelnych i kościelno-państwowych. Po drugie, jest to sprzeczne z prawem do wolności sumienia i może dyskryminować wierzących z innych Kościołów⁴³. Niemniej spośród osób, które opowiadały się za ideą ustanowienia Kościoła państwowego w Ukrainie, w roli tej KPU widziało 52,9%, za taką rolę dla UKP (PM) opowiadało się jedynie 10,6% badanych⁴⁴. Dość popularny był zresztą pogląd, że Kościoły w Ukrainie traktowane były przez władze równo. Pogląd taki podzielało 37,8% ogółu społeczeństwa. Niemniej wśród tych, którzy przypisywali rządowi wyraźne sympatie religijne, jako Kościół uprzywilejowany wskazywany był KPU – twierdziło tak 65,2% osób uważających, że pewne Kościoły traktowane są lepiej niż inne lub że rząd wywyższa jeden Kościół ponad inne⁴⁵.

Jeśli chodzi o drugie zagadnienie, tj. kwestię konfliktów między omawianymi Kościołami prawosławnymi w Ukrainie, to punktem wyjścia w roku 2021 była opinia, że stosunki między Kościołami są, mimo trwającego od 2014 r. konfliktu z Federacją Rosyjską, oceniane jako spokojne. W ogóle respondentów stosunki te jako konfliktowe określiło zaledwie 2,6%⁴⁶. Bliżej kwestie te prezentuje tabela 5.

Jednocześnie w odpowiedzi na pytanie o to, które konkretnie Kościoły pozostawały ze sobą w konflikcie w najbliższym otoczeniu badanych, jako najbardziej skonfliktowane, ogół respondentów wskazał KPU oraz UKP (PM) – 2,9% oraz UKP (PM) i UKP PK – 2%. Spośród osób, które określały stosunki wyznaniowe w swoim regionie jako

⁴¹ *Ibidem*, s. 100.

⁴² *Ibidem*, s. 104.

⁴³ *Ibidem*, s. 106.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 105.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 101.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 124.

konfliktowe lub napięte, na pierwszą parę skonfliktowanych stron wskazało 39,3% badanych, na drugą zaś 27,3%⁴⁷.

TABELA 5
Ocena charakteru relacji między Kościołami/religiami w Ukrainie w 2021 r.

Charakter relacji między Kościołami/religiami w Ukrainie	Ogółem wśród respondentów (%)	Wierni Kościoła Prawosławnego Ukrainy (%)	Wierni Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego (%)
Relacje konfliktowe	2,6	3,5	4,1
Relacje napięte	4,8	6,1	5,7
Relacje spokojne (ang. <i>quiet</i>)	58,0	68,8	68,0
Relacje przyjazne	11,2	8,1	10,2
Trudno powiedzieć	23,4	13,4	11,9

Źródło: Razumkov Centre, *Specifics of Religious...*, s. 124.

Nieco bardziej szczegółowo wzajemne odczucia wiernych dotyczące relacji między KPU i UKP (PM) ilustruje tabela 6.

TABELA 6
Odczucia wiernych dotyczące relacji między KPU i UKP (PM) w 2021 r.

Charakter odczuć	Respondenci ogółem wobec KPU (%)	Respondenci ogółem wobec UKP PM (%)	Wierni KPU wobec UKP PM (%)	Wierni UKP PM wobec KPU (%)
Pozytywny	55,4	33,8	28,9	42,4
Obojętny	21,8	24,3	24,2	33,1
Negatywny	4,0	20,4	36,9	12,2
Nigdy o tym nie myślałem	15,5	18,0	9,0	9,4
Nie słyszałem o tym wyznaniu/Kościele	2,7	3,1	0,8	2,9
Brak odpowiedzi	0,5	0,3	0,2	0,0

Źródło: Razumkov Centre, *Specifics of Religious...*, s. 117.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 125.

Zarówno ogół respondentów, jak i wierni omawianych Cerkwi w Ukrainie diagnozowali źródła konfliktów między Kościołami w roku 2021 jako ulokowane poza obszarem *stricte* religijnym. Na kwestię narodową jako źródło konfliktów wskazywało jedynie 18% wiernych. Zatem można stwierdzić, że nie identyfikowano konfliktów między Kościołami prawosławnymi w Ukrainie jako religijnych konfliktów przedmiotowych lub tożsamościowych. Ilustruje to tabela 7.

TABELA 7

Powody konfliktów między głównymi Kościołami prawosławnymi w Ukrainie w 2021 r.

Powód konfliktu	Ogółem wśród respondentów (%)	Wierni Kościoła Prawosławnego Ukrainy (%)	Wierni Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego (%)
Konflikty dotyczą głównie własności (majątku) i budynków	39,7	40,2	36,5
Konflikty między kościołami mają charakter czysto polityczny	39,6	40,2	46,7
Hierarchowie kościelni szukają władzy	34,3	32,1	33,6
Media podlegają do nietolerancji religijnej i konfliktów międzykościelnych	16,3	12,4	33,6
Kwestia narodowa jest istotą konfliktów	15,0	18,3	18,9
Prawdziwy Kościół musi udowodnić swoją wyższość nad innymi	10,3	10,8	10,2
Inne	0,9	0,2	1,2
Trudno powiedzieć	11,0	10,4	9,0

Źródło: Razumkov Centre, *Specifics of Religious...*, s. 123.

Warto zaznaczyć w tym miejscu, że większość badanych uważała za zasadne – w ściśle określonych okolicznościach – zakazanie działalności danej organizacji religijnej/Kościola na mocy decyzji organu państwowego, na przykład sądu lub parlamentu. Jednak jako powody takich działań w roku 2021 wskazywano przede wszystkim

prowadzenie działalności zagrażającej bezpieczeństwu wiernych. Kwestie polityczne i związane z konfliktem, choć wskazywane, znalazły się na dalszych miejscach. Wybrane aspekty tego zagadnienia prezentuje tabela 8.

TABELA 8
Zgoda na ograniczenie działalności organizacji religijnych
w określonych przypadkach – wybrane aspekty w 2021 r.

Powód zakazu	Ogółem wśród respondentów (%)	Wierni Kościoła Prawosławnego Ukrainy (%)	Wierni Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego (%)
Ogółem – „za” możliwością wprowadzenia zakazu w określonych przypadkach	47,0	50,8	44,7
Jeśli jest to totalitarna sekta, która kontroluje wyznawców i wywiera na nich niebezpieczny wpływ	66,8	69,6	67,9
Jeśli praktykuje obrzędy religijne, zagrażające życiu i zdrowiu obywateli	65,3	73,2	64,2
Jeśli publicznie popiera politykę kraju-agresora	38,1	51,4	14,7
Jeśli narusza prawo Ukrainy	37,4	44,8	34,9
Jeśli zabrania swoim wyznawcom: wykonywać określone obowiązki/prawa obywatelskie	30,4	30,0	23,9

Źródło: Razumkov Centre, *Specifics of Religious...*, s. 125–126.

WNIOSKI

W okresie poprzedzającym eskalację agresji rosyjskiej na Ukrainę w lutym 2022 r. stosunki wyznaniowe w Ukrainie pozostawały zdominowane przez chrześcijaństwo wschodnie z wiodącą rolą prawosławia (60% wszystkich respondentów), którego wyznawcy skupieni są

w dwóch głównych Kościołach prawosławnych: Kościele Prawosławnym Ukrainy (40% spośród respondentów uważających się za prawosławnych) i Ukraińskim Kościele Prawosławnym Patriarchatu Moskiewskiego (20% w tej samej grupie). Ten ostatni Kościół nie wziął udziału w dziele zjednoczenia Cerkwi prawosławnych w Ukrainie i nie zaakceptował faktu nadania autokefalii przez Patriarchat Ekumeniczny Konstantynopola zjednoczonemu Kościołowi Prawosławnemu Ukrainy. Co więcej, Kościół ów oskarżany jest o nielojalność wobec państwa ukraińskiego oraz wspieranie rosyjskiej agresji.

Idea „rosyjskiego świata” przed rosyjską agresją w roku 2014 była rozbieżnie interpretowana przez wiernych Kościołów prawosławnych wiązanych ze zantagonizowanymi stronami, ale nie można jej zidentyfikować jako przyczyny rozłamu doktrynalnego w obrębie ukraińskiego lub światowego prawosławia ani też jako głównego źródła wewnętrznego lub międzynarodowego konfliktu religijnego w Ukrainie.

Przynależność wyznaniowa i kościelna nie była w roku 2021 wskazywana jako podstawa orientacji tożsamościowej Ukraińców. Niemniej wierni KPU w największym odsetku utożsamiali się z obywatelstwem i państwem ukraińskim oraz przychylali się do opinii, że Kościół powinien być zorientowany narodowościowo. W nieco mniejszym od ogółu badanych stopniu byli przeciwnikami ustanowienia Kościoła państwowego w Ukrainie. Jednocześnie Kościół ten postrzegany był przez większość zwolenników ustanowienia Kościoła państwowego w Ukrainie jako szczególnie predestynowany do tej roli. Wierni UKP (PM) w mniejszym stopniu – choć nadal w większości – utożsamiali się z ukraińskim państwem i obywatelstwem, byli przeciwni narodowościowej orientacji Kościoła i ustanowieniu Kościoła państwowego. W roli takowego widział ów Kościół jedynie 10% ogółu opowiadających się za takim rozwiązaniem. Członkowie UKP (PM) w nieco mniejszym stopniu podzielali opinię o równym traktowaniu Kościołów przez państwo ukraińskie. Obie grupy wiernych były natomiast jednakowo zgodne, że Kościoły nie powinny ingerować w relacje pomiędzy obywatelem i rządem, a jednocześnie obie pozytywnie oceniały zaangażowanie Kościołów w uczestnictwo w państwowych rytuałach⁴⁸.

Relacje międzykościelne w roku 2021 oceniane były przez obie grupy wyjątkowo zgodnie, na poziomie 68% jako spokojne. Niemniej wiązane ze zantagonizowanymi stronami Kościoły prawosławne w Ukrainie wskazywane były jako skonfliktowane przez ponad jedną trzecią

⁴⁸ *Ibidem*, s. 107.

osób określających stosunki wyznaniowe w swoim regionie jako konfliktowe lub napięte. Zdecydowanie bardziej negatywny stosunek do wiernych UKP (PM) żywią wierni KPU aniżeli odwrotnie. Niemniej wierni obu Kościołów jako główne przyczyny konfliktów między Cerkwiami wskazywali kwestie poza religijne i poza etniczne. Podkreślany był czysto polityczny charakter antagonizmu między Kościołami, będący odbiciem konfliktu na linii Federacja Rosyjska – Ukraina. Wskazywano także antagonizujący charakter spraw majątkowych i ambicjonalnych oraz – zwłaszcza ze strony UKP (PM) – negatywną rolę mediów jako sił podsycających konflikt. Dążenie do delegalizacji Kościoła na podstawie zarzutów o wspieranie polityki kraju – agresora, dopuszczała ponad połowa wiernych KPU, choć jako wiodące przesłanki dla takiej decyzji, zdecydowana większość wiernych tej Cerkwi wskazywała podejmowanie przez kwalifikującą się do delegalizacji organizację religijną, działań zagrażających bezpieczeństwu wiernych.

Wskazać także należy, że UKP (PM), zarówno z powodów politycznych, jak i tożsamościowych oraz demograficznych będzie odgrywał coraz mniej istotną rolę w stosunkach wyznaniowych w Ukrainie, i to niezależnie od wyników toczącego się konfliktu⁴⁹. Jednocześnie KPU, także w warunkach toczącej się wojny, będzie odgrywał wiodącą rolę w procesie konsolidacji ukraińskiej tożsamości narodowej i państwowej.

Reasumując: na podstawie wyników badań z roku 2021, w okresie poprzedzającym eskalację rosyjskiej agresji z lutego 2022 r. wyznanie religijne i przynależność do określonego Kościoła prawosławnego były obecnym ale nie wiodącym czynnikiem konfliktogennym w konflikcie rosyjsko-ukraińskim z perspektywy stosunków wyznaniowych w Ukrainie.

BIBLIOGRAFIA

- Baluk W., M. Doroshko, *The Role of the Russian Orthodox Church in the Context of the Russian-Ukrainian Armed Conflict*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2021, t. 56, nr 3, s. 121–140.
- Bodalska B., *Tomos dla Cerkwi Prawosławnej Ukrainy*, Euractiv.pl, 7.01.2019, <https://www.euractiv.pl/section/polityka-zagraniczna-ue/news/tomos-dla-cerkwi-prawoslawnej-ukrainy/> [dostęp 3.07.2022].
- Borkowicz J., *Rosyjska Cerkiew stopnieje. To nie są tylko pobożne życzenia*, „Rzeczpospolita”, 4.03.2022, <https://www.rp.pl/plus-minus/art-35800531-rosyjska-cerkiew-stopnieje-to-nie-sa-tylko-pobozne-zyczenia> [dostęp 11.07.2022].

⁴⁹ J. Borkowicz, *Rosyjska Cerkiew stopnieje...*

- Borowik I., *Odbudowywanie pamięci. Przemiany religijne w Środkowo-Wschodniej Europie po upadku komunizmu*, Nomos, Kraków 2000.
- Czajkowski M., *Konflikt na Ukrainie jako huntingtonowskie zderzenie cywilizacji*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe” 2017, t. 15, nr 1–2, s. 116–131.
- Filaret: *Ukraina pokona Rosję, jak Dawid Goliata*, Vatican News, 17.05.2022, <https://www.vaticannews.va/pl/kosciol/news/2022-05/filaret-ukraina-pokona-rosje-jak-dawid-goliata.html> [dostęp 11.07.2022].
- Ideologia „rosyjskiego miru” jest tym samym, co ideologia nazizmu, ekumenizm.wiara.pl, 4.04.2022, <https://ekumenizm.wiara.pl/doc/7446988.Ideologia-rosyjskiego-miru-jest-tym-samym-co-ideologia-nazizmu> [dostęp 20.07.2022].
- Jarzyńska K., *Ukraińska gra patriarchy Cyryla*, „Komentarze OSW – Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia” 2014, nr 144, s. 1–10.
- Kielar A., *Zwierzchnik ukraińskiej Cerkwi Epifaniusz: Rosja dokonuje ludobójstwa, kontynuuje zbrodnie stalinowskie*, „Polska Times”, 3.04.2022, <https://polskatimes.pl/zwierzchnik-ukraińskiej-cerkwi-epifaniusz-rosja-dokonuje-ludobojstwa-kontynuuje-zbrodnie-stalinowskie/ar/c1-16205831> [dostęp 13.07.2022].
- Kozyrska A., *Pluralizm wyznaniowy a integracja narodu ukraińskiego po 1991 roku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2014.
- Krzemiński A., A. Szostkiewicz, *Aby to się więcej nie powtórzyło*, „Polityka” 2016, nr 43, s. 49.
- Krzysztofiak M., *Epifaniusz: nie stawiamy warunków, by się zjednoczyć*, Vatican News, 18.04.2022, <https://www.vaticannews.va/pl/kosciol/news/2022-04/epifaniusz-nie-stawiamy-warunkow-by-sie-zjednoczyc.html> [dostęp 13.07.2022].
- Krzysztofiak M., *Metropolita Epifaniusz do Rosjan: nie będzie dla was miłosierdzia!*, Vatican News, 11.03.2022, <https://www.vaticannews.va/pl/swiat/news/2022-03/metropolita-epifaniusz-do-rosjan-nie-bedzie-dla-was-milosierdzi.html> [dostęp 13.07.2022].
- Leustean L.N., *Russia’s Invasion of Ukraine: The First Religious War in the 21st Century*, London School of Economics – Religion and Global Society Blog, 3.03.2022, <https://blogs.lse.ac.uk/religionglobalsociety/2022/03/russias-invasion-of-ukraine-the-first-religious-war-in-the-21st-century/> [dostęp 20 lipca 2022].
- Metropolita Onufry: Ta wojna jest bratobójcza*, „Więź”, 24.02.2022, <https://wiesz.pl/2022/02/24/metropolita-onufry-ta-wojna-jest-bratobojcza/> [dostęp 14.07.2022].
- Nikołajew J., *Konstytucyjne gwarancje wolności sumienia i religii a wprowadzenie stanu wojennego na Ukrainie w 2018 r.*, „Studia Prawno-ustrojowe” 2019, nr 46, s. 291–306.

- O'Beara F., *Russia's War on Ukraine: The Kremlin's Use of Religion as a Foreign Policy Instrument*, European Parliament – European Parliamentary Research Service, PE 729.430 – May 2022, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/729430/EPRS_ATA\(2022\)729430_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/729430/EPRS_ATA(2022)729430_EN.pdf) [dostęp 20.07.2022].
- O'Beara F., *Russia's War on Ukraine: The Religious Dimension*, European Parliament – European Parliamentary Research Service, PE 729.355 – April 2022, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/729355/EPRS_ATA\(2022\)729355_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/729355/EPRS_ATA(2022)729355_EN.pdf) [dostęp 20.07.2022].
- Olszański T.A., *Historyczne zjednoczenie Kościołów prawosławnych Ukrainy*, „Komentarze OSW – Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia” 2018, nr 289, s. 1–6.
- Olszański T.A., *Konstantynopol: autokefalia dla Ukrainy*, Ośrodek Studiów Wschodnich – Analizy, 12.10.2018, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2018-10-12/uznanie-przez-patriarchat-ekumeniczny-niezaleznosci-prawoslawnej> [dostęp 20.07.2021].
- Olszański T.A., *Niepodległe państwo potrzebuje niepodległego Kościoła. Walka o samodzielność kanoniczną ukraińskiego prawosławia*, „Komentarze OSW – Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia” 2018, nr 272, s. 1–6.
- Patriarcha Filaret w Brukseli: Rosja może rozpetać III wojnę światową*, Kresy 24.pl, 22.04.2015, <https://kresy24.pl/patriarcha-filaret-w-brukseli-rosja-moze-rozpetac-iii-wojne-swiatowa/> [dostęp 13.07.2022].
- Pew Research Center, *Global Religious Diversity*, <https://www.pewresearch.org/religion/2014/04/04/global-religious-diversity/> [dostęp 15.07.2022].
- Pew Research Center, *Global Uptick in Government Restriction on Religion in 2016*, <https://www.pewresearch.org/religion/2018/06/21/global-uptick-in-government-restrictions-on-religion-in-2016/> [dostęp 15.07.2022].
- Przeciszewski M., *O roli Kościołów w życiu Ukraińców*, eKAI, 14.05.2022, <https://www.ekai.pl/o-rol-i-kosciolow-w-zyciu-ukraincow/> [dostęp 3.07.2022].
- Razumkov Centre, *Specifics of Religious and Church Self-Determination of Citizens of Ukraine: Trends 2000–2021 (Information Materials)*, Kyiv 2021.
- Religion and International Relations Theory*, red. J. Snyder, Columbia University Press, New York 2011.
- Rogoża J., *Ucieczka do przodu: Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego wobec wojny*, Ośrodek Studiów Wschodnich – Analizy, 6.06.2022, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy>

- zy/2022-06-06/ucieczka-do-przodu-ukrainski-kosciol-prawoslawnny-patriarchatu [dostęp 20.07.2022].
- Romantsov R., *Tomos dla Ukrainy – konsolidacja czy podział społeczeństwa?*, „Komentarze. Instytut Europy Środkowej” 2019, nr 6, s. 1–2.
- Snyder J. (red.), Stelmach W., *Metropolita Epifaniusz: Zabijać wroga, broniąc ojczyzny, to nie grzech*, RMF24.pl, 15.03.2022, https://www.rmf24.pl/raporty/raport-wojna-z-rosja/news-metropolita-epifaniusz-zabijac-wroga-broniac-ojczyzny-to-nie,nId,5894228#crp_state=1 [dostęp 11.07.2022].
- Strutyński M., *Stosunki między państwem a związkami wyznaniowymi w niepodległej Ukrainie (1991–2013)*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2014, t. 17, s. 255–273.
- Svensson I., D. Nilsson, *Disputes over the Divine: Introducing the Religion and Armed Conflict (RELAC) Data, 1975 to 2015*, „Journal of Conflict Resolution” 2018, t. 62, nr 5, s. 1127–1148.
- Synak M., *Czołg w składzie porcelany*, Wiadomości.Cerkiew.pl, 10.04.2022, https://wiadomosci.cerkiew.pl/news.php?id_n=4502 [dostęp 3.07.2022].
- Szeptycki A., *Podziały religijne na Ukrainie*, w: *Religia w stosunkach międzynarodowych*, red. A.M. Solorz, H. Schreiber, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012, s. 211–239.
- Szyszlak T., *Wpływ sekurytyzacji Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego w jedności z Patriarchatem Moskiewskim na zmiany w ustawodawstwie wyznaniowym Ukrainy po 2013 r.*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2021, t. 24, s. 429–447.
- Tatarenko L., *Instytucje religijne i polityka na Ukrainie: zagadnienie tożsamości w czasach wojny*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej – Yearbook of the Institute of East-Central Europe” 2017 (15), z. 1, s. 13–41.
- Wawrzonek M., *Religion and Politics in Ukraine: The Orthodox and Greek Catholic Churches as Elements of Ukraine’s Political System*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2014.
- World Value Survey, *World Values Survey Wave 7 2017–2022*, <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp> [dostęp 20.07.2022].
- Zenderowski R., *Religia w teorii stosunków międzynarodowych*, w: *Religia i Polityka*, red. P. Burgoński, M. Gierycz, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2014, s. 546–574.